

Privédomein of Keizerrijk?

Staatsvorming in het vroegmoderne Rusland

Henk Kern

In de vroegmoderne tijd bevond Rusland zich aan de rand van de Europese beschaving. In de geschiedschrijving is zelfs veelvuldig de vraag aan de orde gesteld of Rusland wel gerekend mocht worden tot Europa dan wel behoorde tot een wezenlijk andere, Aziatische cultuur. Ook met betrekking tot het proces van staatsvorming is de verhouding tussen het westerse patroon en de Russische variant een problematische.

Aan de ene kant zijn de overeenkomsten onmiskenbaar. Vanuit Moskou trad in de vijftiende en zestiende eeuw een sterke monarchie naar voren die binnenlands streefde de effectiviteit van het gezag te vergroten door het geweld te monopoliseren en die buitenlands diplomatieke en commerciële betrekkingen aanging met de staten in het Westen. Aan de andere kant ging aan deze ontwikkeling een periode vooraf van eeuwenlang isolement en stagnatie ten opzichte van het Westen. Rusland maakte geen deel uit van één van de Antieke rijken, was niet gebaseerd op een Germaanse maar op een Slavische cultuur, bekeerde zich niet tot het Latijnse maar tot het Byzantijnse christendom, en kende in de Late Middeleeuwen geen bloei van het feodalisme maar zuchtte onder het juk van Aziatisch despotisme.

Deze verschillen in achtergrond leidden tot belangrijke verschillen in de politieke cultuur. Teneinde het Russische proces van staatsvorming te begrijpen en het resultaat ervan te beoordelen in relatie tot de staten in het Westen, is het nodig uit te gaan van de beginsituatie en ons af te vragen: Onder welke omstandigheden kwam in Rusland gedurende de vijftiende eeuw de staatkundige eenwording tot stand? Welke consequenties had dit in de zestiende en zeventiende eeuw voor de verhouding tussen staat en maatschappij? Hoe werd begin achttiende eeuw getracht de staat te moderniseren en aan het Westen aan te passen?

Vikingen en Mongolen

De Russen stammen af van de Slaven, een linguïstisch-etnische groep die zijn oorsprong ergens in Centraal Europa vindt. Tijdens de Grote Volksverhuizingen in de zesde eeuw kwamen de Oost-Slaven terecht in het gebied van de bovenloop van de rivier de Dnjepr. Zij leefden daar in los stamverband van extensieve landbouw, aangevuld met bosbouw en jacht. Zij bewoonden een land dat grotendeels ongeschikt was voor de landbouw. Europees Rusland werd gekenmerkt door een streng landklimaat met korte landbouwseizoenen en weinig neerslag. Het noorden was begroeid met dichte wouden, het zuiden ging over in droge steppen. Slechts eenachtste deel van

het totale landoppervlak was vruchtbaar en ook daar bleef de produktiviteit lange tijd bijzonder laag. Terwijl in het Westen de zaai-oogstratio van 1:4 in de Middeleeuwen opliep tot 1:6 à 1:8 in de achttiende eeuw, bleef in Rusland die verhouding tot ver in de negentiende eeuw steken op 1:3. Volgens sommige historici schuilt hierin het fundamentele probleem van de Russische geschiedenis; het onvermogen van een arm land om in de bestaansmiddelen van de bewoners te voorzien. Het overmatig gebruik van dwang tegen de eigen bevolking zou dan te verklaren zijn als noodoplossing voor dit probleem.

Het land was wel gezegend met een netwerk van goede verbindingen dankzij de vele rivieren en hun wijde vertakkingen. Hierdoor kreeg dit randgebied van primitieve semi-nomaden in de negende eeuw grote betekenis. De Vikingen, die in heel Noord-Europa actief waren als rovers en handelaars, drongen door in Rusland en ondernamen expedities naar het Byzantijnse Rijk. Zij werden *Ros* genoemd en gaven de Oost-Slaven niet alleen hun naam maar ook de eerste aanzet tot staatsvorming en het eerste vorstenhuis: de Rurikieden, afstammelingen van Rurik, de legendarische stichter van het Rijk van Kiëv.

Kiëv was van de negende tot de twaalfde eeuw het centrum van een handels-imperium dat zich uitstrekte van de Oostzee tot de Zwarte Zee. De Vikingvorsten vormden er met hun gewapende aanhang een aristocratische bovenlaag, terwijl zij verder volledig met de inheemse stammen assimileerden. Zij zetten een keten van versterkte handelssteden op met het tweeledig doel bescherming van de karavanen en tribuutheffing over de omringende bevolking. In het voorjaar verzamelden zij zich met hun buit van ondermeer huiden, honing, vlas en slaven in Kiëv om van daaruit naar Constantinopel te trekken en hun waar te ruilen voor wijn, zijde en andere verfijnde produkten. Zo kon het Rijk van Kiëv tot grote economische en culturele bloei komen, maar van een constructieve politieke ontwikkeling was geen sprake.

Het Rijk van Kiëv was geen 'staat', want het kende geen grenzen, geen soevereiniteit, laat staan een geweldsmonopolie. De macht berustte er niet bij één persoon, maar werd door de hele *clan* der Rurikieden uitgeoefend. Het hoofd van de familie droeg de titel 'grootvorst' en resideerde in Kiëv, de overige leden leefden als 'vorsten' verspreid over de andere steden, waarbij onderling voortdurend werd gewisseld. De eenheid die er was, bestond bij de gratie van het voordeel dat deze koopman-vorsten zagen in de coördinatie van de handelsactiviteiten. Maar telkens als de post van grootvorst vacant raakte, dreigde het rijk uiteen te vallen en was een bloedige broederkrijg noodzakelijk om het gezag van een nieuw familiehoofd te doen erkennen. Terwijl in het Westen de ontwikkeling van het feodalisme en de primogenituur leidde tot de consolidatie van zelfstandige en min of meer duurzame vorstendommen, resulteerden het collectieve leiderschap der Rurikieden en hun gewoonte om het bezit over hun erfgenamen te verdelen in steeds verdergaande versnippering en anarchie.

Toen bovendien in de twaalfde eeuw Kiëvs handel met Byzantium zijn betekenis verloor als gevolg van de hernieuwde activiteit van Westeuropese kooplieden en de plundertochten door Aziatische volken in de Zuidrussische steppe, was het met het rijk gedaan.

Kiëv verloor in 1169 zijn functie als hoofdstad en werd nadien verschillende malen geplunderd. De positie van grootvorst als *primus inter pares* werd uitgehold. De vorsten, alsmede de erfelijke landadel der *bojaren* en enkele vrije stadstaten, trokken zich terug op hun eigen gebiedjes en waren in een voortdurende onderlinge strijd verwickeld. Dit proces van politieke verbrokkeling vertoonde wellicht een parallel met wat zich gelijktijdig in het Duitse Rijk en Italië voltrok. Maar in 1240 werd aan de mogelijkheid van een overeenkomstige ontwikkeling abrupt een einde gemaakt toen de Mongoolse Horde vanuit Centraal Azië heel Rusland tot aan de Karpaten veroverde en voor tweeëneenhalve eeuw ging domineren.

De invloed van de Mongolen op de geschiedenis van Rusland is tot op de dag van vandaag een omstreden kwestie in de historiografie. Enerzijds was hun betekenis gering aangezien zij in cultureel opzicht op een veel lager peil stonden en zich niet bemoeiden met de gewoonten en gebruiken van de Russen. Anderzijds hebben zij in de politieke ontwikkeling van Rusland een nauwelijks te overschatten rol gespeeld. Want wat de Viking-vorsten niet gelukt was, bracht dit Aziatisch ruitervolk tot stand: de vorming van een staatkundige eenheid, gebaseerd op een despotisch overheersings-systeem en militaire superioriteit.

Rusland ging deel uitmaken van het Rijk van de Gouden Horde. De *chan* was de opperheer of suzerain en zetelde in Sarai aan de benedenloop van de Wolga. In theorie behoorden alle onderdanen hem met lijf en goed toe, zij waren zijn slaven. In praktijk beperkte de Mongoolse staat zich tot de exploitatie van Rusland in de vorm van tribuutheffing en de leverantie van slaven. De Russische vorsten mochten hun posities behouden zolang zij zich in Sarai nederig lieten installeren als dienaar van de *chan* en in hun eigen gebied zorgden voor handhaving van de orde en de betaling van de tribuut. Maar op ieder moment kon de *chan* zijn willekeurig gezag over de volledig onderworpen bevolking laten voelen. De ervaring met deze vorm van politieke overheersing liet diepe sporen na in Rusland. Toen een inheemse dynastie in de vijftiende eeuw een eigen staat begon op te bouwen, diende het 'Mongoolse model' dan ook als inspiratie-bron.

Voor de bevolking betekende de komst van de Mongolen ondertussen niet veel goeds. De vernietiging van Kiëv in 1240 luidde duistere eeuwen in van economische achteruitgang, stagnatie van de handel, ontvolking van de steden en een terugval in primitieve, autarkische landbouw. Bovendien sloeg een groot deel van de bevolking op de vlucht voor de Mongoolse roofexpedities en trok van de relatief vruchtbare steppe in het zuiden naar de barre, maar veiliger woudzone in het noordoosten.

Het centrum van Rusland verlegde zich naar het gebied rondom tamelijk jonge en dynamische vorstendommen als Vladimir, Tver en Moskou. Een typische grensstreek, net buiten het directe bereik van de *chan*, waar kleine kolonisten werkten aan de zware ontginningen en de bouw van nederzettingen onder leiding van de vorst. Landadel was hier nog niet ontwikkeld, noch waren er zelfstandige commerciële centra. De vorst had een uitermate groot prestige daar alleen hij kon zorgen voor de noodzakelijke organisatie, ondersteuning en bescherming. De vorsten gingen hun land beschouwen als hun eigendom. Zij hadden het zelf bewoonbaar gemaakt en de mensen erop waren hun ondergeschikten. Hun gezag was daarom ook onbeperkt; zij hoefden de macht met niemand te delen, noch met iemand rekening te houden. Deze conceptie lag ten grondslag aan de autocratie: de vorst was zelfheerser, het land zijn erfgoed.

In de vijftiende eeuw zou één van deze vorstendommen in het noordoosten Rusland bevrijden van de Mongolen en politiek verenigen onder zijn vorst. In de onderlinge concurrentiestrijd met de andere vorsten toonden de vorsten van Moskou zich het sluwste en slagvaardigste. In 1328 wist Ivan I, bijgenaamd 'de Geldbuidel', van de Mongolen de titel 'grootvorst' te verwerven. Dit impliceerde dat hij opperdienaar van de *chan* was en de verantwoordelijkheid droeg voor belastinginning en het neerslaan van opstanden in de andere vorstendommen, waardoor hij een belangrijk wapen in handen had gekregen. Tegelijkertijd wist hij ook de metropoliet, het hoofd van de Russisch Orthodoxe Kerk, over te halen zich in Moskou te vestigen, waarmee de grootvorst het prestige kreeg van 'beschermers van het ware geloof'. Ivans opvolgers merkten tijdig de verzwakking op waaraan de Gouden Horde ten prooi viel en gingen zich steeds onafhankelijker gedragen. In 1380 bracht Dmitri Donskoi op het slagveld de eerste nederlaag toe aan de *chan*, zodat sindsdien de grootvorsten zich konden omgeven met het aura van 'nationale held'. Ondertussen breidde de Moskovische dynastie, die gezegend was met een continue reeks van bekwame en niet al te talrijke opvolgers, haar gebied gestaag uit via kolonisatie, uitkoop, intriges, *chantage* en gedoseerd geweld. Tussen 1300 en 1450 vond een vertwintigvoudiging van het gebied plaats tot een grootte van meer dan het huidige Duitsland. Vervolgens zou de groei van het territorium nog spectaculairder vormen aannemen.

De staatsvorming van Rusland bereikte een hoogtepunt onder Ivan III (1462-1505) 'de Grote'. Hij kan als eerste nationale soeverein van Rusland beschouwd worden. Zijn uitgangspunt was 'het verzamelen van het Russische land'. Moskou wierp zich op als enige erfgenaam van Kiëv. 'Niet alleen de steden en gebieden die nu tot ons erfgoed behoren zijn van ons, maar al het Russische land; Kiëv, Smolensk en andere steden, nu in handen van [anderen], behoren door Gods wil en sinds oudste dagen tot ons bezit, geërfd van onze voorouders', zo liet Ivan het zijn diplomaten verwoorden. Hij zette andere vorsten onder druk en zodra zij steun zochten bij een vreemde mogendheid, zoals Litouwen, bestempelde Ivan dit als 'verraad' en ging over tot de aanval. Eén voor

één schakelde hij zijn rivalen uit totdat het hele oostelijke deel van Rusland, en daarmee de grootste staat in Europa, onder hem verenigd was. Ten slotte zegde hij in 1480 de tribuutplicht aan de Mongolen op en maakte zo een definitief einde aan de reeds lang uitgeholde suzeriniteit van de *chan*.

Ivan de Grote ging zich omringen met soevereine symbolen en tooien met weidse titels. Hij huwde een Byzantijnse prinses, voegde de dubbelkoppige keizersadelaar aan zijn wapen toe, creëerde een glorieus kroningsritueel en noemde zich niet langer 'grootvorst' maar 'autocraat' en *tsaar* (van Caesar), een eretitel die voorheen behouden was aan de Byzantijnse keizer en de *chan*. Toen de Duitse keizer, niet onkundig van de sterke opkomst van een nieuwe oosterbuur, Ivan de koningstitel aanbood in de hoop hem te kunnen verleiden tot een gezamenlijke strijd tegen de Turken, was de reactie uit Moskou (1489) typerend: 'Wij bidden tot God dat hij ons en onze kinderen laat zijn wat we nu zijn, dat is de heren van ons land. Wat de benoeming tot koning betreft, zo goed als we dat nooit hebben verlangd, verlangen we dat nu ook niet'. Ivan wenste niemands mindere te zijn.

De soevereine status van Ivan beperkte zich niet tot titels en versieringen. Ook in de feitelijke machtsverhoudingen kreeg het proces van staatsvorming zijn beslag, en wel in twee opzichten. In de eerste plaats wist Ivan zich erkend te krijgen als enige erfgenaam van de gehele vorstenfamilie der Rurikieden. Hij vestigde zo de monocratie, de alleenheerschappij. Hij moest daarvoor afrekenen met de Vikingtraditie van *clan-rule* en kon daarbij geen beroep doen op westerse concepties zoals de hiërarchische trouwband uit de feodaliteit of de *res publica* uit het Romeins recht; deze waren in Rusland onbekend. De Moskovische vorsten namen hun toevlucht tot onderwerping op grond van het eigendomsrecht, dat zich juist in de periode van verbrokkeling en autonomisering sterk ontwikkeld had. In de tweede plaats zorgden Ivan en zijn opvolgers ervoor dat het politieke systeem van de autocratie, zoals dat in het noordoosten tot ontwikkeling gekomen was, werd overgedragen op de rest van hun bezittingen. Dit betekende het afschaffen van onafhankelijke adel en vrije steden en de praktische uitoefening van onbeperkt gezag over de bevolking zoals de *chan* dat slechts in theorie bezeten had.

Dienstlieden en lijfeigenen

De staat van de autocraat kan gezien worden als een reusachtig domein. In tegenstelling tot het Westen, waar het onderscheid bestond tussen het publieke gezag van de vorst en privébezit, was de *tsaar* heer en meester (*gosoedar*) over zijn rijk, dat diende ter voorziening in zijn levensonderhoud en dat hij mocht gebruiken of misbruiken naar willekeur. De begrippen 'staat' en 'maatschappij' bestonden niet en zouden pas onder westerse invloed in de achttiende eeuw geïntroduceerd worden. In plaats daarvan

sprak de tsaar van zijn 'huishouding' en zijn 'land'. Hij streefde ernaar alle mankracht en hulpbronnen te mobiliseren in dienst van hemzelf. De onderdanen werden ingedeeld in bepaalde 'standen', beter gezegd 'rangen', want zij beschikten niet over eigen vrijheden en genoten geen bestaansrecht afgezien van hun functie in dienst van de tsaar. Zo werd Rusland in de zestiende eeuw omgevormd tot een dienststaat.

De legitimatie van de vorst in Moskou berustte op drie pijlers. Hij was afstamming van de oudste en hoogste families, 'van keizer Augustus, heerser van het universum ... van grootvorst Rurik en van alle andere grote monarchen' zoals het in de officiële titel heette. Hij claimde het erfrecht op de troon en alle gebieden waarop hij aanspraak wilde maken. Zelfs het gebied van de Mongolen dat nooit tot Kiëv behoord had, noemde hij zijn 'erfgoed'. En hij oefende onbeperkt gezag uit: 'Wij hebben altijd ... zelf geheerst over ons land, niet de bojaren of de groten'. Iedere beperking van de soevereiniteit werd gezien als aantasting van haar legitimiteit. Voor de vorsten in het Westen had de tsaar minachting en alleen met de Turkse sultan stond hij op gelijke voet.

De Kerk speelde een onmisbare rol bij de sanctionering van de in wezen wereldlijke legitimatie. De geestelijken behoorden dan ook tot de meest geprivilegeerde stand in de dienststaat. Met de val van Constantinopel in 1453 was een einde gekomen aan het Byzantijnse Rijk en verloren de orthodoxe gelovigen in Rusland hun geestelijke opperherder, de patriarch. De kerk zocht bescherming bij de vorsten van Moskou en zette de Byzantijnse traditie van een nauwe band met de wereldlijke heerser voort. In ruil voor volstreekte loyaliteit aan de tsaren en erkenning van hun oppergezag over de Kerk als beschermheer van alle orthodoxe gelovigen, genoot de geestelijkheid vrijstelling van belasting en dienstplicht en mocht zij de enorme landbezittingen in eigen beheer houden. De kerk ondersteunde de tsaar door te wijzen op de Goddelijke oorsprong van zijn gezag en door Moskou af te schilderen als het 'Derde Rome', het meest godvruchtige rijk op aarde, nu het Latijnse Rome door ketterij (katholicisme), en het Byzantijnse Rome door de heidenen (islam) ten val gebracht waren. Aan de bevolking leerde de Kerk de onvoorwaardelijke onderwerping aan tsaar en God, maar verder onthield zij zich van bemoeienis met maatschappelijke kwesties en beperkte zich tot een mystiek-ritualistische eredienst. Door de zelfstandigheid van de kerkorganisatie voorlopig toe te staan, wisten de tsaren zich de Kerk ideologisch volledig ten dienste te maken.

Een potentieel geduchter tegenstander van de tsaar vormden de voormalige vorsten en bojaren. Deze edelen hadden van oudsher erfelijk grootgrondbezit en gedroegen zich zeer zelfstandig. Zij genoten de zogenaamde 'vrijheid van vertrek' en waren dus niet gebonden aan een leenheer maar konden hun diensten aan de hoogste bieder verkopen. De Moskovische vorsten legden de bojaren aan banden middels contracten en borgsommen, door het dreigement met degradatie dan wel een aanklacht

wegens ketterij of verraad, en via gedwongen deportatie uit de pas veroverde gebieden. Omstreeks 1500 waren alle edelen formeel ondergeschikt gemaakt aan de tsaar. Vervolgens kwam het erop aan trouw en dienst daadwerkelijk af te dwingen. Hiertoe werd het landbezit voorwaardelijk gemaakt en gekoppeld aan dienstplicht voor de tsaar. Onder Ivan III was reeds begonnen met de creatie van een nieuw soort adel, afgeleid van de vorstelijke huishouding en gerekruteerd uit vrijen en slaven, de *dvorianstvo* of dienstadel genaamd. Aan hun werd het voorwaardelijke landbezit uitgegeven en tegelijkertijd werd steeds meer erfelijk landbezit omgezet in voorwaardelijk landbezit.

Natuurlijk leidde dit tot ontduiking en verzet, vooral onder de oude families. Het proces van onteigening en tuchting van de bojaren bereikte een climax tijdens het bewind van Ivan IV (1533-1584), die daaraan zijn bijnaam 'de Verschrikkelijke' te danken heeft. Deze tsaar, een buitengewoon achterdochtige man geplaagd door aanvallen van blinde razernij, oefende met zijn persoonlijke politie, de *opristsjina*, een hevige terreur uit waarbij de meeste bojaren hun land, positie en (vaak) hun leven verloren. De oude adel was gebroken en de nieuwe dienstadel breidde zich snel uit. Deze bezat geen eigen vrijheden, noch het recht op inspraak. Zijn machtsbasis bestond niet uit landbezit, maar beruiste geheel op leger- of bestuurs-diensten. Bij audiënties verscheen de dienstman ongewapend voor de tsaar, knielde en boog het hoofd tot op de grond en riep dan uit: 'uw slaaf!'.

Adel en geestelijkheid maakten tezamen ongeveer één procent van de bevolking uit, de zogenaamde 'grotten'. Zij betaalden geen belasting. De overigen, de 'kleinen', hadden vanuit de staat gezien slechts één functie: wel belasting betalen. De tsaar en zijn adviseurs stelden globaal een budget vast dat verdeeld werd over de districten en waarvoor op lokaal niveau de benodigde middelen gezocht moesten worden. 'Het werd aan de belasting overgelaten een betaler te vinden', aldus een Russisch historicus begin deze eeuw.

Voor de boeren kwam hier nog een belangrijke last bij. De adel werd immers voor zijn dienstverlening beloond met land ter voorziening in het levensonderhoud. Zonder boeren om het te bewerken was dit land echter waardeloos. De boeren, gewend aan periodieke migraties, trachtten het adelsland te ontvluchten en trokken naar marginale maar vrije gronden in bijvoorbeeld Siberië. Om deze leegloop tegen te gaan werd via wettelijke maatregelen tussen 1550 en 1650 de bewegingsvrijheid van de boeren zodanig beperkt dat sindsdien de boeren gebonden waren aan hun land en verplicht werden tot het verrichten van corveediensten en de betaling van cijzen aan hun landheer. Deze lijfeigenschap betekende dat het feitelijke gezag over de boeren geheel in particuliere handen overging en dat, afgezien van de belastingplicht, zij niet langer als onderdanen van de tsaar beschouwd werden. De tsaar kon dus zijn autocratie alleen realiseren door de soevereiniteit over een groot deel van de bevolking af te staan.

De stedelingen, kooplieden en ambachtslieden (nog geen vijf procent van de bevolking) waren niet veel beter af. Ook hun bestaan werd gereduceerd tot een horige status. Als tegenprestatie voor de mogelijkheid om geld te verdienen werd van hen een extra hoge belasting geëist. Voorts werden zij van generatie op generatie gehouden aan de uitoefening van een bepaald beroep en aan een vaste woonplaats. De steden beschikten niet over collectieve rechten of vrijheden op fiscaal gebied. Met een stelsel van staatslicenties en heffingen roomde de tsaar het economisch surplus in zijn rijk zo veel mogelijk af. In de meest winstgevende ondernemingen (zoals de export van bont naar het buitenland en de verkoop van wodka aan de eigen bevolking in staatskroegen) oefende de tsaar zelf het monopolie uit. Van de ontwikkeling van handelskapitalisme en een zelfbewuste stedelijke burgerij, van grote betekenis voor de staatsvorming in het Westen, kon in Rusland zo geen sprake zijn.

Het bestuurlijk apparaat waarmee de tsaar zijn rijk beheerde, was, gemeten naar de enorme machtspretenties die hij als autocraat had, ontstellend klein en primitief. Aan het einde van de zeventiende eeuw regeerde hij met een centrale bureaucratie van ongeveer 2000 man over 13 miljoen inwoners. In de besluitvorming werd hij bijgestaan door de *doema*. Dit was van oorsprong de bojarenraad, te vergelijken met de westerse koningsraad, maar bestond nu uit door de tsaar geselecteerde dienstlieden. Het initiatief tot raadpleging berustte bij de tsaar en de taak van de *doema* beperkte zich tot het desgevraagd geven van advies en formele ratificaties. 'De tsaar besliste en de *doema* stemde ermee in ...' luidde de vaste formule. In omvangrijk en moeilijke kwesties kon daarnaast een *zemski sobor* bijeen geroepen worden met afvaardigingen uit alle standen. De gelijkenis tussen deze 'landvergadering' en de westerse standenvergadering was echter schijn, want in het Russische geval hadden de standen geen eigen rechten en vormden geen tegenwicht tegen de macht van de tsaar. Zitting in de *sobor* werd gezien als een plicht en de functie ervan was vooral het overleg tussen de tsaar en zijn uitvoerende agenten.

Het uitvoerend bestuur was georganiseerd op basis van de vorstelijke privé-huishouding. Uit de verschillende taken en opdrachten die de tsaar door zijn hof liet uitvoeren, waren in de zeventiende eeuw zo'n 50 zelfstandige bureaus, *prikazen*, gegroeid met zeer uiteenlopende competenties. Er waren functionele *prikazen* die zich bezighielden met bijvoorbeeld het beheer van de leengoederen of buitenlandse zaken, er waren regionale *prikazen* die het complete gezag uitoefenden in bijvoorbeeld Kazan of Siberië, en er waren categorale *prikazen* die het bestuur vormden over een groep mensen, bijvoorbeeld ruiters, schutters of slaven. Overlappend en verwarring van de nauwelijks omschreven bevoegdheden leidden tot machtsmisbruik en willekeur in de Russische bureaucratie. Het ging er echter uitsluitend om dat de *prikazen* elk op hun gebied maatschappelijke middelen en krachten opbrachten ten dienste van de tsaar. Behoudens de handhaving van de openbare orde was het welzijn van de bevolking niet zijn zorg.

Een geducht repressie- en controle-apparaat was nodig om de eisen van het regime te kunnen afdwingen. Het lokale bestuur lag in handen van een militaire commandant, de *vojevoda*. Deze was een gevolmachtigde plaatsvervanger van de tsaar en bundelde de administratieve, fiscale, juridische en politie functies in een bepaalde streek of stad. Hij werd geregeld overgeplaatst en ontving geen salaris maar het recht op *kormlenië* (voeding), wat wilde zeggen dat hij zichzelf mocht verrijken ten koste van de aan hem ondergeschikte bevolking. Er bestond geen rechterlijke macht die de uitoefening van dit bestuur zou kunnen controleren of beperken. Daarentegen beschikte het regime wel over de juridische middelen om ieder spoor van oppositie zwaar af te straffen. Zo werden 'woord en daad' tegen de tsaar gelijkgesteld als anti-staatsmisdrijf waarop de doodstraf stond, en werd hieraan de algemene plicht tot aangifte van overtreders gekoppeld.

De tsaar combineerde onbeperkte politieke macht met een vrijwel volledige controle over de bestaansmiddelen en rijkdommen van het land. Iedere bevolkingsgroep ontleende haar maatschappelijke status aan haar functie in de huishouding van de tsaar. De inrichting van de dienststaat was eenvoudig; het apparaat beperkte zich tot de exploitatie van een onvrije samenleving. Of zoals de liberaalgezinde staatsman Speranski het in 1805 stelde: 'In Rusland zijn er twee standen; slaven van de soeverein en slaven van de landheren'.

Oorlog en ontwikkeling

Zolang er continuïteit was in de troonsopvolging, bleek het regime van de tsaren immuun voor druk van onderaf. Met de vestiging in 1613 van de Romanov-dynastie, na een periode van vijftien jaren 'Troebele Tijd' waarin een dynastieke crisis inderdaad geleid had tot burgeroorlog en het gevaar dat Rusland uiteen zou vallen, werd de autocratie officieel door de *zemski sobor* herbevestigd en kon zij in principe eeuwig en onveranderd blijven voortbestaan. De reden dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw toch begonnen werd met de modernisering van de Russische staat, kwam dan ook van buitenaf. Door contacten met het Westen werden de tsaren zich in toenemende mate bewust van hun militair-technologische achterstand. Aanvankelijk hoopten zij het leger te versterken door de invoer van westerse wapens en adviseurs, maar gaandeweg kwamen zij erachter dat een modern leger gedragen moet worden door de hele samenleving. Daarom waren de tsaren gedwongen de dienststaat te hervormen. Een onomkeerbaar proces werd in gang gezet, waarin uiteindelijk zelfs de positie van de autocraat zou veranderen.

Dit proces kreeg de beslissende impuls onder het bewind van Peter de Grote (1689-1725). Hij legde de grondslag voor het moderne Rusland en maakte van Moskou een 'keizerrijk' en een grote mogendheid op het Europese toneel. In zijn land bracht hij een

revolutionaire schok teweeg waarmee hij een zeer omstreden reputatie verwierf als 'brenger van het licht' volgens de één, of 'mensener' en 'antichrist' volgens de ander. Als kind ontpopte hij zich al als buitengewoon leergierig en eigenzinnig en toonde een grote belangstelling voor westerse techniek, die hij zich vaak eigenhandig meester maakte.

Het slagveld domineerde Peters denkwereld. Organiseerde hij tijdens zijn jonge jaren reeds grote spiegelgevechten tussen de dorpen waar hij zijn zomerresidentie hield, als autocraat oefende hij een effectief bewind uit van 31 jaar, waarin het rijk slechts één jaar niet in oorlogstoestand verkeerde. Hij voerde strijd in het zuiden tegen de Turken, in het oosten tegen de Perzen en in de leegte van Siberië, maar vooral in het noordwesten tegen de Zweden. Tijdens de zogenaamde 'Grote Noordse Oorlog' (1700-1721) zag Peter zich geconfronteerd met de modernste militaire grootmacht in Noord-Europa sinds de Dertigjarige Oorlog onder leiding van een geniaal veldheer, koning Karel XII. Deze krachtmeting begon voor Rusland met een verpletterende nederlaag bij de belegering van de havenstad Narva, waar de troepen van Peter ondanks een vijfvoudig getalsmatig overwicht door een Zweeds ontzettingsleger werden 'afgeschoten als wilde ganzen'. Rusland lag weerloos open voor Karels invasiemacht en hervormingen waren nu dringend gewenst.

Verreweg de grootste inspanning van de dienststaat was altijd gericht geweest op de instandhouding van het leger. Niettemin was de organisatie hiervan inefficiënt, onprofessioneel en sterk verouderd. De kern van het leger bestond naar middeleeuws gebruik uit 30.000 cavaleristen. Dit waren allen dienstedelen die ongedisciplineerd, ieder met de eigen primitieve bewapening, in massale, frontale charges ten strijde trokken. Daarnaast beschikte de tsaar sinds de dagen van Ivan de Verschrikkelijke over 5000 *strelitsen*, musketiers te voet, die zich echter ontwikkeld hadden tot een conservatieve erfelijke kaste en zich meer met handel en hofintriges inlieten dan met vernieuwingen in de krijgskunst. Tezamen met ongeregelde troepen en huurlingen vormde dit leger geen partij voor de zeventiende-eeuwse staatslegers.

Met behulp van Pruisische dril, Hollandse wapens en andere westerse deskundigheden stampte Peter tussen 1700 en 1708 een staand beroepsleger uit de grond. De basis werd gevormd door een goed getrainde infanterie, uitgerust met vuurwapen en bajonet, en wendbaar in het veld. De tsaar bracht 200.000 man op de been, grotendeels gerekruteerd uit de lijfeigenen. Die werden middels het Europese novum van militaire dienstplicht gedwongen per twintig huishoudens jaarlijks één rekrut te leveren voor levenslange dienst. De adel leverde de officieren, maar dezen werden eerst als soldaat ondergebracht in gardelegers waar zij streng geschoold werden en geleidelijk konden opklimmen naar de hogere rangen. Een ruiterij van 100.000 *kozakken*, vrijbuiters die zich aan de grenzen van het rijk ophielden, werd bij het leger ingelijfd als hulpstroepen voor charges en bewegingen op de flanken. Bovendien werd het leger ondersteund met

zwaar belegeringsgeschut en zeer talrijke veldartillerie. In totaal vertienvoudigde Peter het leger in enkele jaren, moderniseerde hij de bewapening en de tactiek en bouwde daarnaast vanuit het niets een oorlogsvloot op, die in 1725 al 50 slagschepen, 600 kruisers en 25.000 matrozen telde.

Succes bleef niet uit: in 1703 werd St. Petersburg gevestigd aan de Finse Golf, in 1709 werd het Zweedse invasieleger vernietigd in de slag bij Poltava en in 1721 behaalde Peter met de vrede van Nystad zijn triomf. Rusland verwierf zich door de verovering van de Baltische kust definitief 'een venster op het westen' en een geducht aanzien in Europa. Peter liet zich bij deze gelegenheden daarom huldigen als 'de Grote' en tooide zich met de nieuwe titel 'imperator', keizer. De kosten van dit succes waren echter enorm. Leger en vloot legden beslag op 80 à 85% van het staatsbudget, in 1705 zelfs 96%. Per honderd inwoners dienden er drie in het leger, terwijl in West-Europa de hoogst haalbare norm één per honderd geacht werd. 'Het verdriedubbelen van de belastingdruk en de gelijktijdige daling van de bevolking met minimaal twintig procent, dat zijn de feiten', stelde de Russische historicus Kljoetsjevski. 'De staat was veel sneller gegroeid dan de economie. Het land was geruïneerd ...'

De overige hervormingen van Peter de Grote vonden tegen deze achtergrond plaats. Het waren pogingen de onderontwikkelde maatschappij te mobiliseren met het doel van Rusland een moderne staat en een grote mogendheid te maken. Hierbij springen vanuit het oogpunt van staatsvorming vooral de fiscale en administratieve hervormingen in het oog. Het wisselvallige en omslachtige belastingstelsel werd vervangen door de zielenbelasting, een jaarlijks voor iedereen gelijk hoofdgeld, waarmee de regering verzekerd was van een continue instroom van geld tegen geringe kosten. Deze last drukte zwaar op de boeren en de adel werd verantwoordelijk gesteld voor de inning. Ook de handel en nijverheid kregen nieuwe heffingen opgelegd, maar daarnaast stimuleerde Peter de economie met een actieve mercantilistische politiek. De mijnbouw en de textiel- en ijzernijverheid waren van strategisch belang en werden onder staatsleiding ontwikkeld.

Het bestuursstelsel werd eveneens herzien. Oude instellingen als *doema*, *sobor* en *prikazen* verdwenen en nieuwe rationele indelingen van het bestuur in ministeries, de zogenaamde *collegia*, en in provincies en gouvernementen kwamen er voor in de plaats. Aan de top van het apparaat stelde Peter de Senaat, een soort kernkabinet van deskundigen dat de keizer bijstond in de supervisie van bestuur en rechtspraak. Het personeel van de bureaucratie werd geworven onder de dienstadel, die gedwongen werd een opleiding te volgen en een beloning ontving in de vorm van een salaris. Het kormlenië-recht werd afgeschaft. Peter verplichtte de gehele adel tot levenslange dienst in leger, bureaucratie of hof. Hij voerde in 1722 de rangentabel in, waardoor edelen in hun carrière alleen op basis van prestaties via een ladder van veertien rangen konden klimmen. Door de rangentabel, en daarmee de adelstand, ook voor niet-edelen

open te stellen hoopte hij talent en kwaliteit aan te moedigen het rijk te dienen. Ten slotte liet Peter ook de Kerk niet ongemoeid en plaatste die door de invoering van de 'Allerheiligste Synode' onder ambtelijke supervisie. Zo beschikte hij over de rijke inkomsten van de kloosters en liet hij de geestelijkheid inzetten voor het onderwijs.

Leger, belasting en bestuur werden met krachtige hand gerationaliseerd. Institutionele en technische voorbeelden uit het Westen stonden Peter ongetwijfeld voor ogen. Het staatsapparaat dat hieruit resulteerde, betekende echter geen wezenlijke breuk met het verleden en was eerder een intensivering van de Moskovische dienststaat dan de grondslag voor een Weberiaanse bureaucratie en een legaal-rationele gezagsstructuur naar westers model. Een fundamentele verandering bracht Peter teweeg, niet in het apparaat, maar in de legitimatie ervan. Hij beschouwde zichzelf niet langer als privébezitter van het land en noemde zich daarom niet meer 'tsaar' maar 'imperator', de eerste dienaar van de staat (een verwijzing naar het Romeins recht). Hij sprak van het 'algemeen belang' en het 'welzijn van de hele natie' om daarmee een rechtvaardiging te bieden voor de bijzondere offers die hij van de bevolking vroeg. Als eerste Russische vorst ging hij uitleg geven over wetgeving en propaganda maken voor zijn beleid. Hij stichtte daarvoor zelfs Ruslands eerste krant.

Het gevolg was de geboorte van het idee van de onpersoonlijke staat, het idee dat de staat de belangen van de hele gemeenschap dient en een eigen identiteit bezit los van de vorst en dat er tussen beide een samenwerkingsverband bestaat. Dit besef drong in de achttiende eeuw langzamerhand door tot de eveeens door Peter gecreëerde ontwikkelde elite, maar was volstrekt in tegenspraak met de autocratie. Desondanks hield Peter vast aan zijn onbeperkt en willekeurig gezag en liet na de rechten en vrijheden van burgers te erkennen. Dit verhinderde dat staat en maatschappij met elkaar vergroeiden en zorgde juist voor een toenemende polarisatie. Tot aan hun val in 1917 zouden Peters opvolgers blijven worstelen met het dilemma van modernisering van de staat op basis van een westers legaal-rationeel model enerzijds en vasthouden aan de positie van autocraat over een 'middeleeuwse' dienststaat anderzijds.

Enkele bibliografische verwijzingen

J.W. Bezemer,	<i>Een geschiedenis van Rusland. Van Rurik tot Brezjnev</i> (Amsterdam 1988), een nogal kroniekachtig handboek met scherpe observaties en nuttige verwijzingen.
W. Kliutschewskij,	<i>Geschiede Russlands</i> (4 vols, Duitse vertaling Stuttgart 1925-1936), het klassieke werk van de beroemdste Russische historicus van voor de revolutie, met een kritisch-liberale visie op de ontwikkeling.

- J.P. McKay, B.D. Hill en J. Buckler, *A history of Western Society. Volume B: from Renaissance to 1815* (4e druk, Boston 1991), de pagina's 545-560 geven een beknopt en verrassend goed overzicht van de ontwikkeling van het Russische absolutisme.
- R. Pipes, *Russia under the Old Regime* (New York 1974, ook in Penguineditie), bevat een prikkelende analyse van het politieke systeem volgens het model van de patrimoniale staatsvorm.
- N.V. Riasanovsky, *A history of Russia* (4e druk, New York 1984), een degelijk naslagwerk over de geschiedenis van Rusland en de Sovjetunie, met veel aandacht voor interpretatieverschillen in de historiografie.